

Berdaq dóretpelerinde tómendegidey frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám jay gápler arasındagı sinonimler kóplep ushırasadı. Mısalı: qast etiw-qastın tigiw-qıynaw-azaplaw-ósh alıw.

Xiywa xan **qast etip** postı jurt qańıp (15).

Qast etkendi astım dargá,

Qara jerdi qazıp dizden (190).

Jáne de «aldı artına qaramaw» frazeologizmine oylanbaw jeke sózi menen sinonimlik qatardı dúzedi.

Aldı artına qaramadı,

Hal awhaldı soramadı (124).

Frazeologiyalıq birlik penen jay sóz arasındagı sinonimler leksika-frazeologiyalıq sinonim dep ataladı [7]. Berdaq dóretpelerinde bunday leksika-frazeologiyalıq sinonimler kóplep ushırasadı: qánaátsizlik-insapsızlıq sózlerine nápsi ashılıw, nápsi tıylmaw frazeologiyalıq sóz dizbekleri sinonim boladı.

Nápsin uraday **ashqanı,**

Abırayınıń qashqanı (19).

Baba bunsha qattı qashpa,

Sum **nápsiniń awzın ashpa** (116).

Leksika-frazeologiyalıq sinonimlerde dizbek óz máni dárejesine qaray, sonday-aq stillik túrlerine qaray ózine sinonim bolǵan jay sózden anıq ayrılıp turadı.

Bir túrli túsinikti frazeologiyalıq birlik penen bildirip, ádette jay sóz benen bildiriwge qaraǵanda obrazlı, ótkir tásirli bolıp keledi. Mısalı: járdemles, kómekles sózleriniń ornına «qolıńdı ber» frazeologizmin qollanıp obrazlı etip súwretlegen.

Jetim kórseń **qolıńdı ber,**

Aǵa bolsa keynine er.

«Ajeli jetiw» frazeologizminiń bir neshe sinonimlik qatarın Berdaq óz dóretpelerinde júdá orınlı qollanǵan. Mısalı: óliw, sheyit bolıw, dúnyadan qaytıw, gúm bolıw, basına jetiw, taǵdır bolıw, jan táslim etiw, góрге kiriw, kóz jumıw, qaza bolıw, qaza tabıw, aqıretke jónew, aqıretke

ketiw, jan beriw, jan tapsırıw, janı shıǵıw.

Jumılǵansha bul **kózim,**

Jılawıńdı jeteklep

Miynetińdi ko'remen.

Sheyit boldı Ernazar biy (124).

Neshshelerdiń **basına jetti**

Heshbir ádil bolǵan emes

Kindikten qan tamıp tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenińshe xızmet jaqsıraq.

Berdimurat aytar kóre almay jaqtı,

Ólip keter boldı ashılmay baxtı (15).

Janımdı aldı qıran suwıq,

Suwıqtan jarıldı uwıq (16).

Ájel jetip ólsem bul künde ózim.

Astırdı dargá Asandı,

El dep Asan **berdi jandı** (113).

Joqdur ólimge hesh shara,

Sheyit óldi Aydos baba (118).

Toli jurtqa dárkar edi,

Sheyit óldi Ernazar biy (124).

Mine, joqarıdagıday mısallarda kórinip turǵanıday, bir frazeologiyalıq sóz dizbeginiń bir neshe frazeologiyalıq sinonimlik variantları bar bolıp, olar jeke sózler menen de sinonimlik qatardı payda etip, leksikamizdiń bayıwına óziniń úlesin qosqan.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologiyalıq sinonimlerde emocionallıq-ekspressivlik, stillik máni oǵada kúshli seziledi. Sonlıqtan, Berdaq shıǵarmalarında olar oǵada kóp qollanılǵan. Bul arqalı kórkem sóz sheberi óz oyın, pikiriniń bizge tolıq jetkере alıw múmkinshiligine iye bolǵan. Berdaq shıǵarmaları tilinde qollanılǵan sinonimler ishinde frazeologiyalıq sinonimler júdá kóp qollanılǵan. Frazeologizmlerdiń basqa sinonimnen payda bolıwına qaraǵanda ónimli qollanıwı olar óz-ara sinonim bolıw menen birge jeke sózler menen de sinonimlik qatardı dúziw múmkinshiligine iye.

Адебиеттер

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң пайда болыў жоллары. Нөкис, 1963.
2. «Бердақ». -Нөкис, 1977.
3. «Бердақ». Таңламалы шығармалары. -Нөкис, 1987.
4. «Бердақ». Сайланды шығармалары. -Нөкис, 1997.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис, 1985.
6. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. -Нөкис, 1979.
7. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликтери. -Нөкис, 1989.
8. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. -Нөкис, 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада Berdaq shoyir asarlarida frazeologik sinonimlarning emocional-ekspressiv, uslubiy qo'llanilishi haqida aytib o'tilgan. Xususan, Berdaq asarlari tilida sinonimlerden frazeologik sinonimlar eng ko'p foydalanilganligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об эмоционально-экспрессивном, стилистическом использовании фразеологических синонимов в творчестве поэта Бердака. В частности, было проанализировано, что среди синонимов в языке произведения Бердака больше всего употребляются фразеологические синонимы.

SUMMARY

The article talks about the emotional-expressive, stylistic use of phraseological synonyms in the works of the poet Berdaq. In particular, it was analyzed that phraseological synonyms are used the most among synonyms in the language of Berdaq's works.

БАС КИЙИМ КОНЦЕПТИНИҢ МИЛЛИЙ ДӘСТҮРЛЕРДЕ СӘҰЛЕЛЕНИҢИ

А.Қ.Пирниязова – филология илимлериниң докторы

Қ.Аяпова – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: концепт, бош кийим, урф-одатлар, этнолингвистика, маданият.

Ключевые слова: концепт, головной убор, традиции, этнолингвистика, культура.

Key words: concept, headdress, traditions, ethnolinguistics, culture.

Дүньядағы хәр бир халық өзиниң миллий үрп-әдет, дәстүрлерине ийе. Онда сол халықтың барлық миллий өзгешеликтери көзге тасланады. Халық өзиниң бундай үрп-әдет, дәстүрлерин қадирлеп әўладтан-әўдада жеткерип отырады. Олар көп түрлилиги, миллий айрықшалықлары менен ажыралып турады. Дәстүрлер, үрп-әдет

жәмийеттеги хәр қыйлы қатнастар түрлерин, жәмийеттиң мәдений раўажланыўын көрсетиў менен бир қатарда тәрбия талапларының негизин курайды

Елдиң экономикасының, мәдениятының раўажланыўы менен бирге дәстүрлер өзгериپ, жаңаланып барады, айырымлары қолланыўдан шығып та қалады.

Халықтың мине усындай барлық үрп-әдет, дәстүр ата-маларын изертлеу тил билиминің әхмийетли ұазыйпарларының бири.

Тилдің сөзлик қурамындағы хәр қыйлы лексикалық бирликлерди арнаўлы изертлейтуғын бир қанша тараўлар болып, олардың өзине тән үйрениу объекти бар. Олардың бири - этнолингвистика тараўы. Қарақалпақ тил билиминің бул тараўы бойынша алып барылған жумыслар оғада аз.

Лингвистикалық терминлер сөзлигинде этнолингвистика: «Белгили бир халық хәм оның тили арасындағы байланысларды, тилдің раўажланыўдағы лингвистикалық хәм этникалық факторлардың тәсирин изертлейтуғын тил билиминің тараўы» деп көрсетилген [7:225].

Қарақалпақ тили өзинің лексикасының байлығы менен белгили. Оның қурамында түрли лексикалық бирликлер өзине тән орны, атқаратуғын хызметлери, өзгешеликлери менен белгили. Олардың бири қарақалпақ тилинің салт-дәстүр лексикасы болып есапланады. Бул бирликлер өзинің өзгешеликлери менен қарақалпақ тили сөзлик қурамының ең ески қатламларының қатарында турады. Салт-дәстүр лексикасы басқа лексикалық қатламлардан бир қанша айырмашылықлары менен өзгешеленеди. Халықтың салты, дәстүрлери менен байланыслы сөзлердің топары салт-дәстүр лексикасын қурайды. Бул лексикалық қатлам бирликлери халық өмиринің айнасы болып, халықтың дүньяға көзқарасын, түсиниклерин көрсетеди. Олар әўладтан-әўладқа өтиў барысында өзгерип, жаңаланып, толысып бара береді.

Қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша тилши илимпазлар тәрепинен бир қанша көлемли илимий-изертлеу жумыслары алып барылып, монографиялық бағдардағы жумыслар баспада жарық көрип атырған болса да, олардың арасында этнографиялық лексика хәм оған қатнаслы мәселелердің изертленбегенлиги көзге түседі. Усы көз-қарастан бүгинги миллий қәдирятларды қәдирлеу, қайта тиклеу қолға алынып атырған дәўирде халықтың салт-дәстүрлери, үрп-әдетлери менен байланыслы болған сөзлерди илимий жақтан үйрениу, таллау кең жәмийетшиликке жеткеріу-әхмийетли мәселелердің бири.

Түркий тиллерде бул мәселе бойынша алып барылған бир қанша илим-изертлеу жумысларының бар екенин көрсетиўге болады. Атап айтқанда, өзбек тил билиминде этнографиялық лексика мәселелери Й.Бобожонов, Н.Мирзаев, А.Журабев, З.Хусайнова, А.Ишаев хәм т.б. тәрепинен арнаўлы изертленген. Ал, қазақ тил билиминде Ә.Қайдаров, С.Нурханов, Ж.Манкеева, С.Сәтенова, А.Мухатаева хәм т.б. илимпазлар тәрепинен қазақ тилинің этнолингвистикасы мәселелери үйренілген. Қарақалпақстанда жасаўшы қазақлардың тилиндеги этнографиялық бирликлер Г.Адилова тәрепинен арнаўлы түрде изертленди.

Қарақалпақ тилинің лексикасына байланыслы Ш.Алланиязова, Ш.Абдиназимов, А.Пирниязова, А.Даўлетова, Ж.Нурмахова хәм т.б. көплеген илимпазлар илимий жумыслар алып барды. Ал, қарақалпақ тил билиминде басқа түркий тиллерге салыстырып қарағанда этнолингвистиканың объекти сыпатында салт-дәстүр лексикасы арнаўлы түрде изертленбеди. Сонлықтан, қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша алып барылған жумыслар менен бирге, түркий тиллердеги хәм рус тил билиминде жарық көрген илимий мийнетлердеги жуўмақлар менен пикирлерди басшылыққа ала отырып, қарақалпақ тилиндеги үрп-әдет, дәстүр атамаларын хәр тәреплеме изертлеу теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үлкен әхмийетке ийе.

Үрп-әдет, дәстүрлер тек ғана тил билиминің емес, этнография, тарийх, педагогика, психология, әдебиеттану хәм т.б. сыяқлы бир қанша илим тараўларының да изертлеу объекти болып, бул тараўларда сәйкес

мәселелер қарастырылады. Усы тараўлар бойынша да арнаўлы изертленген бир қанша кунлы жумыслар бар.

Қарақалпақ халқының турмысындағы дәстүрлер, үрп-әдетлер хәр қыйлы дәўирлерде шығармалар дөреткен бир қанша шайыр-жазыўшылардың дөретпелеринде көплеп ушырасады. Мысалы, И.Юсуповтың «Аўыл, аўыл!» қосығында мынадай қатарлар бар:

Тоқшылықтың салдарынан

Дәстүри көп ойлап тапқан,

Қыз узатса аўылынан,

Түскен жерин жаўдай шапқан.

Қарақалпақ фольклорының буннан басқа да көплеген жанрларында үрп-әдетлери менен салт-дәстүр атамаларын ушыратыўға болады. «Той десе қуў бас жумалайды», «Атыңды атаса сыбағынды ийтке сал», «Елге дәстүр болса, кемпир арқама мин» хәм т.б. сыяқлы нақыл-мақалларда да үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы ой-пикирлер сәўелениўин тапқан.

Дәўиринің тири архиви есапланған Қаллы Айымбетовтың көлемли мийнетинде тек ғана әдебиет мәселелери емес, халықтың кәсиби, күн-көриси, түсиниклери, соның менен бирге, үрп-әдет, дәстүрлери хаққында оғада бай мағлыўматлар берилген. Демек, этнографиялық изертлеулер жүргизиўде бул дерек бай материал сыпатында хызмет етеди.

Қарақалпақларда айырым халықларда ушыраспайтуғын дәстүрлер де бар. Соның ушын болса керек шайыр И.Юсупов қарақалпақ халқын «дәстүриң пилге аўыр» деп тәриплейди.

Адамзат өз тарийхында жақсы хәм жаман хәдийселерди басынан кеширген. Соның ушын да жақсы хәдийселерди өзине дәстүр сыпатында қабыл еткен. Жаман хәдийселерден қашқан. Мәселен, хәрбир халықтың өзине қонымлы кийимлерди кийиўи – дәстүрге айналған. Өли жайғастырыў, той баслау хәм басқа да өзлерине зәрүр болған жыйын, салтанатлардың режелерин ислеп шыққан.

Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлери көплеген тарийхшы, этнограф хәм әдебиетшылардың мийнетлеринде сөз етилген [1;2;3;5].

Жоқарыда атап өткенимиздей, дәстүрлер хәр бир халықтың турмысында әхмийетли бирликлер сыпатында өмир сүреді. Олар сол халықтың турмысында әхмийетли бирликлер сыпатында өмир сүреді. Олар сол халықтың тилши илимпазлары тәрепинен де үйренилип атырғанын атап көрсетиў орынлы. Түркий тиллерде бул мәселе бойынша алып барылған бир қанша илим-изертлеу жумысларының бар екенин көрсетиўге болады. Қарақалпақстанда жасаўшы қазақлардың тилиндеги этнографиялық бирликлер Г.Адилова тәрепинен арнаўлы түрде изертленди.

Қарақалпақларда қыз айттырып барғанда қызға бес кийим бериў дәстүри бар. Қуда тәреп саўға ретинде айттырып атырған қызға бас-аяқ сарпай ислейди. Халқымыздың тарийхында бурын бес кийим бергенде *сәўкеле, киймешек, көк көйлек, түрме хәм зерли геўиш (етик)* берген.

Ал, хәзирги заманда бул кийим заманагөйлестирілген. Бес кийимге 1. бас кийим, 2. аяқ кийим, 3. Көйлек, 4. Камзол (костюм); 5. Пальто киреди.

Бизиң изертлеўимизге тийисли болған бас кийим - қызға хәзирги ўақытлары орамал яки малақай (норкадан тигилген) апарылады. Бурын сәўкеле, киймешек, түрме сыяқлы қол өнери менен тигилген бас кийимлер апарылған.

Келиншек келгенде шашыў бериледи, узатып алып келсе той бериледи. Келиншекти көриўге келгенлер шәртли түрде келинге *орамал* саўға етеди. Мойнақ районында келинди алып келген күндеги шашыў тойы «*орамал той*» деп аталады [Информатор: Мамбетмуратова М. Мойнақ қаласында туўылған]. Бул күни үйленип атырған жигиттің ағайын-туўысқанлары таза түсип

атырған келиншекке саўғалар алып келеди. Әлбетте, тийкарығы саўға *бас кийим* – *орамал* болады.

Хәзирги ўақытта орамалдың хәрқыйлы түрлери бар. Қыста тартатуғын қалың орамал, мәўсімге қарап гүзде, бәхәрде, жазда тартатуғын жуқа орамаллар. Олардың материаллары да хәрқыйлы болып келеди. Атамалары, көлеми де хәрқыйлы. «Орамал той» ға қымбат бағалы хәм көлеми үлкен орамаллар саўға етиледі. Сегиз, он, он еки шереклик көлемдеги орамаллар болады. Олардың нағыслары, реңлери де хәрқыйлы.

Үйлениў той, қыз узатыў хәм мүшел жас белгиленетуғын тойларда жасүлкенлерге пәтия алыў ўақытында берилетуғын саўғалардың да тийкарығы *бас кийим* болады. Жигиттиң үйлениў тойында беташардан соң жасүлкен ата хәм аналар пәтия береді. Оларға саўға ретинде аталарға тақия хәм шапан, аналарға орамал жаўылады. Сонлықтан халық арасында мынадай нақыл айтылады: *Орамал* тон болмайды, жол болады (Қарақалпақ халық фольклорынан).

Қыз узатылып атырғандағы дәстүрдің бири «*тақия таслаў*» деп аталады. Узатылып атырған қыз үйинде тоғыз тоғыздан кийим таярлайды. Соның биреўи – тоғыз тақия. Барған жеринде жасүлкенлерге сол тоғыз тақия үлестириледі. Сол «*тақия таслаў*» қәде деп аталады [4:98].

Сизге арналған сыйлық пенен сарпайы,
Тоғыз *тақия*, екеў көйлек-ыштаны. (А.Дабылов «Бахадыр» дәстаны)

Қарақалпақлардың өлини жерлеў дәстүринде «бес кийим үлестириў» әдети бар. Өлини жуўындырыўға кирген адамларға сол адамның кийимлери бериледи. Бунда да *бас кийим* тийкарығы орында турады. Яғный *бас* тәрепинде турған жуўғышқа *бас кийим* бериледи.

Қарақалпақ халқының үрп-әдет дәстүринде жигит қыз бенен жеңгеси арқалы ғана сөйлескен. Жеңге бийкеши ушын жуўапкер болған. Усындай дәстүрлердің бири жуўап айтысы арқалы иске асқан.

Бир жигит қәлеп жүрген қызының аўылына барады. Сонда қыздың жеңгеси жигиттиң қолындағы *шаршы орамалын* көрип былай жуўап айтады:

- Мен жуўапты баслайын,
Қулағыңнан услайын,
Қуда бала, *шаршыңды* бер,
Бетимди сүртип таслайын.

Сонда жигит:

- Шатыраш көйлек кийипсиз үстиңизге,
Ақ орамал жарасқан бетиңизге,
Орамалда шаншыўлы ийнем бар ғой,
Кирип кетсе қәйтесиз етиңизге? –

деп қыздың жеңгесин жуўаптан жеңеди.

Бул жердеги *шаршы орамал* дегени хәзирги ўақытта *қол орамал*, *бет орамал* деп те айтылады.

Той-мерекеге барарда қыз-келиншеклердің арбасын айдап барған жигитке қыз жеңгеси орамал саўға береді екен. Қәйнисине сыйлап орамал берерде қыз жеңгеси былай жуўап айтыпты:

- Ха алмасын, алмасын,
Алла деген қуллардың,
Алды-артынан шалмасын,
Орамалды бергендей,
Жағдайы сирә жоқ еди,
Арба айдаған қәйнимнің,

Оның да бир кеўли қалмасын. (Қарақалпақ фольклоры, 329-б.)

Халықтың арасында Рамазан айының басында үйлерге ярамазан айтып барған. Ярамазан айтып келгенлерге орамал-шаршыға түйип саўға берилген. Сонлықтан ярамазанның төмендегидей қатарлары айтылатуғын болған:

Мынаў үйдің есиги шап-шақ ғана,
Ишинде бир жеңгем бар аппақ ғана,
Бизге *орамал* қойыпты сақлап ғана... (90-б.)

Солай етип, халықтың кийим-кеншеклери, соның ишинде *бас кийим* үрп-әдет, дәстүрлерде тийкарығы саўға ретинде қолланылған. Хәзирги дәўирде де бул даўам етип келмекте.

Демек, қарақалпақ тилинің этнографиялық лексикасы еле толық изертленбеген, тың, актуаль мәселелердің бири болып, бул бағдарда монографиялық жумыслар жүргизиў зәрүр. Бул бойынша көлемли жумыслар алып барыў, халықтың барлық үрп-әдетлери, дәстүрлери менен байланыслы болған лексикалық бирликлерди жыйнаў, оларды белгили бир системаға келтириў, илимий айланысқа түсириў, лингвистикалық көз-карастан таллаў, монографиялық бағдарда илимий жумыслар алып барыў, сөзликлер дүзиў хәм баспадан шығарыў қарақалпақ тил билиминің алдында турған актуаль мәселелеринен есапланады.

Әдебиятлар

1. Абдимуратов П. Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлери хәм оның жаслар тәрбиясындағы әҳмийети. – Нөкис: 1996.
2. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Навруз», 2017.
3. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: 1989.
4. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
5. Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: «Фан», 1988.
6. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: 1999.
7. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-каракалпакша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тилидағы бош кийим атамаларына бағишланған. Қарақалпақ халқы ўз урф-одатларына қўра хәрхил бош кийимлар фойдаланған. Хотин-қызлар ва эр кишиларнинг бош кийимлари ўзига хослиги, атамалари билан ажралиб туради. Халқнинг урф-одатларына, маданияты ва турмуш тарзига мос лексемалар бош кийим концептига жамланған. Халқнинг маданиятыда бош кийимлар совға хизматини хәм бажарған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена наименованиям головных уборов каракалпакского языка. По традиции каракалпакского народа использовались разнообразные головные уборы. Женские и мужские головные уборы отличаются и по функциям, и по наименованиям. Языковые номинации концепта «головной убор» тесно связаны с традицией каракалпакского народа. Головные уборы являются элементами обрядности.

SUMMARY

The article is devoted to the names of headdresses in the Karakalpak language. According to the tradition of the Karakalpak people, various headdresses were used. Women's and men's hats differ both in functions and in names. The linguistic nominations of the concept "headdress" are closely related to the tradition of the Karakalpak people. Headdresses are ritual elements.